

**EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY,
SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES**

ISSN 2618-1274 (Print), ISSN 2618-1282 (Online)

Journal home page: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/index>

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Сергій Володимирович САВЧЕНКО

Кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри документознавства та
інформаційної діяльності, Український
державний університет науки і технологій,
пр. Науки, 4, Дніпро, 49000, Україна

E-mail: serhijs@gmail.com,

Катерина Анатоліївна ПРОКОФ'ЄВА

Кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри документознавства та
інформаційної діяльності, Український
державний університет науки і технологій,
пр. Науки, 4, Дніпро, 49000, Україна

E-mail: canora@i.ua,

Оксана Михайлівна РЕШЕТИЛОВА

Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри
документознавства та інформаційної діяльності,
Український державний університет науки і
технологій,
пр. Науки, 4, Дніпро, 49000, Україна

E-mail: karunga@ukr.net,

УДК 321.74 + 323.39 + 316.462

НОВИЙ «ПАРАЗИТИЧНИЙ КЛАС»: ДО КОНЦЕПЦІЇ МИХАЙЛА ВОСЛЕНСЬКОГО

Received 30 October 2024; revised 25 November 2024; accepted 29 November 2024

DOI: 10.15421/342458

Анотація

У статті досліджується феномен номенклатури як унікального соціально-політичного інституту в контексті демократичних трансформацій, що відбувалися у пострадянських суспільствах. Аналіз праць Михайла Восленського, зокрема його фундаментальної праці «Номенклатура» (1980), розкриває механізми функціонування цієї системи та допомагає осмислити структурні виклики, пов'язані з подоланням тоталітарної спадщини. Народившись в Україні, Восленський зробив успішну кар'єру в радянській системі, перш ніж емігрувати до ФРН у 1972 році. Його головна праця стала ґрунтовним критичним аналізом трансформації революційного руху в новий правлячий клас – номенклатуру. Восленський визначає номенклатуру як окремий клас, що задля підтримки власного домінування та здійснення соціального контролю послуговується системою привілеїв. Автор детально документує інституційні механізми панування номенклатури, розкриваючи взаємозв'язки між партійною ієрархією та матеріальними благами. Особливу увагу приділено підпорядкуванню силових структур партійному контролю через механізми ЦК, що мінімізувало ризики для номенклатурної системи. У статті проведено порівняльний аналіз підходів Восленського та Мілована Джиласа щодо феномену нового класу в соціалістичному суспільстві. На відміну від Джиласа, який зберігав віру в можливість «істинного» комунізму, Восленський повністю пориває з системою, спростовуючи тезу про модернізаційну роль номенклатури. Він наводить аргументи на користь потужної динаміки розвитку дореволюційної Росії, доводячи необґрунтованість тверджень про прогресивність номенклатурного правління. Водночас у статті висвітлено й обмеження концепції Восленського. Зроблено висновок, що попри глибокий аналіз радянської номенклатури, він не зміг розпізнати подібні механізми соціальної стратифікації в західних демократіях. Надмірна ідеалізація Заходу, можливо, завадила поширенню його теорії на ширший контекст формування еліт у різних державних системах. Дослідження Восленського, значною мірою спираючись на особистий досвід, не повною мірою розкриває історичну та культурну природу

номенклатури, її генезис та можливі аналоги в інших історичних контекстах. Попри певні обмеження, теоретичні напрацювання Восленського створюють важливу базу для розробки сучасних моделей демократичного управління та осмислення механізмів формування політичних еліт.

Ключові слова: номенклатура, Михайло Восленський, радянська еліта, демократичні трансформації, тоталітарна спадщина, Мілован Джилас.

NEW «PARASITIC CLASS»: ON THE CONCEPT OF MIKHAIL VOSLENSKY

Abstract

The article explores the phenomenon of the nomenklatura as a unique socio-political institution in the context of democratic transformations within post-Soviet societies. An analysis of Mikhail Voslensky's works reveals the mechanisms of nomenklatura functioning and aids in understanding the structural challenges of overcoming the totalitarian legacy. The core of the article focuses on a comparative analysis of Voslensky's concept. Born in Ukraine, Voslensky had a successful career within the Soviet system before emigrating to West Germany in 1972. His seminal work, «Nomenklatura» (1980), presents a critical analysis of the revolutionary movement's transformation into a new ruling class. Voslensky identifies the nomenklatura as a distinct class that uses a system of privileges to maintain its dominance and exert social control. He meticulously documents the institutional mechanisms of nomenklatura domination, uncovering the interplay between party hierarchy and material privileges. Particular attention is paid to the subordination of the security forces to party control through mechanisms of the Central Committee, which minimized risks to the nomenklatura system.

The article includes a comparative analysis of Voslensky's and Milovan Djilas's approaches to the «new class» of socialist societies. Unlike Djilas, who believed in the potential of «true» communism, Voslensky fully breaks away from the system. He refutes the thesis about the nomenklatura's modernizing role, pointing instead to the robust developmental dynamics of pre-revolutionary Russia. The study identifies limitations and shortcomings in Voslensky's concept. Despite his profound analysis of the Soviet nomenklatura, Voslensky failed to recognize similar mechanisms of social stratification within Western democracies. His excessive idealization of the West hindered the application of his theory to a broader context of elite formation in various state systems. Additionally, Voslensky's research, rooted primarily in personal experience, does not adequately explore the historical and cultural nature of the nomenklatura, its genesis, or potential analogs in other systems. Nonetheless, his theoretical contributions provide a valuable foundation for developing new models of democratic governance.

Keywords: nomenklatura, Mikhail Voslensky, Soviet elite, democratic transformations, totalitarian legacy, Milovan Djilas.

Постановка проблеми.

Феномен номенклатури як унікального соціально-політичного інституту набуває особливої ваги в дослідженнях демократичних трансформацій пострадянських суспільств. Аналіз механізмів її функціонування, представлений у роботі Михайла Восленського, допомагає зрозуміти складність структурних викликів, що виникають під час подолання тоталітарної спадщини. Осмислення принципів дії номенклатурної системи створює важливу теоретичну базу для розробки та впровадження нових моделей демократичного управління.

Аналіз публікацій.

Попри важливість вивчення номенклатури для розуміння соціально-політичної динаміки радянської та пострадянської доби, українська історіографія системно майже не звер-

талася до цього феномену. Аналіз свідчить про відсутність критичного опрацювання праці Восленського в українському науковому дискурсі, що створює значну дослідницьку прогалину. Відсутність досліджень, які б за масштабом і глибиною могли зрівнятися з «Номенклатурою» Восленського і базувалися на українському матеріалі, підкреслює невикористаний потенціал цього напрямку в українській історичній науці (Колодкін 2013; Кузьменко 2009; Жив'юк 2010; Киридон 2015).

Стаття ставить за мету критичний аналіз та контекстуалізацію уявлень Михайла Восленського про радянську партійну номенклатуру як новий експлуаторський клас.

Основний зміст.

Біографія нерідко є ключем до пояснення авторської концепції. Михайло Сергійович Восленський (1920-1997) народився 6 грудня

1920 року в Бердянську. Його родина переїхала з України до Москви у 1925 році, коли йому було п'ять років. Батько, Сергій Іванович, працював економістом, а мати, Віра Семенівна, була викладачкою математики. У 1939 році Восленський закінчив середню школу та вступив на історичний факультет Московського державного університету (МДУ). Після його закінчення працював у Коломенському вчительському інституті, а згодом повернувся до Москви та продовжив навчання в аспірантурі.

Михайло Восленський пройшов вражаючий шлях у радянській академічній і політичній системі. Його кар'єра почалася з роботи перекладача на Нюрнберзькому процесі та в Контрольній раді союзників у повоєнній Німеччині, де він також очолював відділ преси та інформації у секретаріаті Всесвітньої Ради Миру. У наступні роки Восленський обіймав низку престижних посад: завідував кафедрою в Університеті імені Патріса Лумумби, виконував обов'язки вченого секретаря Комісії з наукових проблем роззброєння при Президії АН СРСР, входив до складу Вченої ради Академії суспільних наук при ЦК КПРС. П'ятнадцять років його професійної діяльності були пов'язані з провідними науковими установами країни – Інститутом світової економіки та міжнародних відносин та Інститутом всесвітньої історії АН СРСР, де він підтримував тісні контакти з партійним керівництвом [Voslensky 1984b].

Переломним моментом у житті вченого стало відрядження до ФРН у 1972 році для читання лекцій і проведення наукових досліджень. Його відверті виступи та публікації в німецькій пресі призвели до позбавлення радянського громадянства в січні 1977 року рішенням Президії Верховної Ради СРСР. Після цього Восленський продовжив наукову діяльність у Німеччині: спочатку в Дослідницькому інституті суспільства імені Макса Планка, а потім як керівник Інституту дослідження радянської сучасності в Мюнхені.

Номенклатура – шок від реальності

Серед попередників з розробки ідеї нового експлуаторського класу в СРСР Восленський називає М.Бердяєва, що одним із перших звернув увагу на створення радян-

ської еліти, Л.Троцького, який чимало говорив про бюрократичне переродження революційної партії, і нарешті, що більш справедливо, М.Джиласа, про якого ще скажемо далі.

Книга Михайла Восленського «Номенклатура» (1980) має велике самостійне значення для розуміння радянської системи. Вона пропонувала новий на той час погляд «зсередини». Автор, будучи частиною радянської номенклатури, здійснив критичний аналіз трансформації революційного руху у новий правлячий клас. Він розглянув радянську еліту як ключового актора політико-економічних процесів, показав інституційну роль цієї еліти у функціонуванні владного апарату, навіть вирахував кількісний склад. Авторський досвід «інсайдера» збільшує цінність його студії [Voslensky 1984a].

Теоретична новизна полягає у визначенні номенклатури як окремого класу, що використовує систему привілеїв для підтримки власного домінування та здійснення соціального контролю. При цьому інтерпретація «керівної сили», «ядра політичної системи» та «авангарду робітничого класу» радянського суспільства (за Конституцією 1977 р.) як нового привілейованого класу, як доводить автор, цілком вкладається в ленінські схеми класоутворення. Потрібно було лише мати інтелектуальну чесність та відвагу, щоб помітити очевидне.

Ключовим чинником формування номенклатури стала діалектична трансформація революційного етосу: втрата початкового ідеологічного запалу та девальвація марксистської ідеї безкласового суспільства. Створений номенклатурою репресивно-бюрократичний апарат усунув носіїв автентичних революційних ідей, замінюючи їх представниками нового класу. Восленський показує глибинну суперечність системи: влада репрезентує новий експлуаторський клас, одночасно проголошуючи будівництво безкласового суспільства.

Коротко свою концепцію автор виклав у відомому інтерв'ю 1984 року, де пояснив викривальницьку мотивацію і окремі нюанси роботи. Тож номенклатуру визначено як велику групу людей, яка відіграє вирішальну роль у суспільному житті та економіці СРСР. Вона

є колективним власником усіх засобів виробництва, які перебувають у розпорядженні соціалістичної системи. Номенклатура відрізняється від інших класів тим, що саме вона організовує працю в суспільстві та отримує більшу частку суспільного багатства. Вона є не лише правлячим, а й експлуаторським класом, який привласнює додаткову вартість, створену трудящими СРСР, для власних цілей, нехтуючи інтересами більшості населення. У внутрішній політиці номенклатура використовує різні методи, зокрема поліцейські та пропагандистські, для збереження свого режиму. Навіть у зовнішній політиці вона прагне розширення своєї влади, що відповідає її класовій природі [Voslensky 1984a].

Книга Восленського одразу після виходу стала бестселером на Заході, а в СРСР її можна було знайти лише у бібліотеці ЦК КРПС. Доступ до неї було ускладнено двома рівнями секретності та величезною чергою з тих самих номенклатурників, життя яких було детально описане. Інтерес підігрівала саме ця детальність: опис дрібних елементів життя та побуту партійних чиновників, квартири з подробицями інтер'єрів та квадратури, машини, харчування в номенклатурних їдальнях з цінами і меню, спецмагазини «не для населення» з переліком дефіцитних товарів, обшиті шкірою та оздоблені деревом кабінети, «особливі» телефони (їхня кількість на столі залежала від рангу), дачі, – все те, що було способом матеріального і, головне, символічного відгородження від народу. Віра в марксистські ідеали була розтрощена детальними описами номенклатурних привілеїв, що вказувало на страшну правду: «авангард пролетаріату» – це новий клас експлуаторів, при цьому значно гірший за дворян та буржуазію.

«Номенклатура» для багатьох західних комуністів стала шоковою терапією, що розвіяла останні ілюзії щодо шансів побудувати на землі царство миру та справедливості. Вона показала справжню «позакласову» природу людини, що опиняється біля владного керма: виявилось, що це до дріб'язку марнослава та самолюбива, позбавлена емпатії, жадібна до панування та наживи істота, яка легко переступить через мільйони людських життів і

спаплюжить будь-які революційно-романтичні мрії. Ідеалісти зазвичай не панують, вони стають жертвами тих, хто приходить втілювати їхні ідеали в життя, – жертвами номенклатури.

Соціально-психологічний портрет типового номенклатурника описано із підкресленим сарказмом і неприхованою огидою. Його головна прикмета – фанатична любов до влади. «Його радість, його єдина пристрасть – сидіти за столом, візувати проекти рішень, які за кілька днів стануть законами; неквапливо вирішувати чужі долі; люб'язним тоном говорити по телефону: “Ви, звісно, подумайте, але мені здається, що краще зробити ось так”, – а потім, відкинувшись у своєму жорсткому (щоб не було геморою) кріслі, знати, що він віддав наказ, і цей наказ буде виконано. Або приїхати на засідання своїх підопічних: поважних учених чи видатних громадських діячів із гучними іменами, скромно сісти збоку – і спокійно, з глибоко прихованим задоволенням спостерігати, як до нього з президії побіжать поважні й видатні з проханням дати їм дороговкази. Заради цього головного задоволення свого життя він готовий відмовитися від усього іншого: і від фінських меблів, і навіть від вірменського коньяку. Після свого падіння Хрущов говорив, що ось усім пересичуєшся: їжею, жінками, навіть горілкою, а влада – така річ, що чим її більше маєш, тим більше хочеться» [Voslensky 1984a].

Автор ретельно документує інституційні механізми, що забезпечують домінування номенклатури, розкриваючи складну систему взаємозв'язків між партійною ієрархією та матеріальними привілеями, специфіку відбору кандидатів на номенклатурні посади і методи контролю партії над державним апаратом. Повсякчас підкреслюється паразитизм нового класу. Ради міністрів та виконкоми просто переписували рішення, що надсилалися в радянські органи партноменклатурою, а потім оформлювали ці рішення як свої постанови. У такий спосіб держава брала на себе виконання і наслідки, партія – лише «загальне керівництво» без жодної юридичної чи політичної відповідальності. «Один з двох органів був зайвим – або партія, або держава».

Досягненням номенклатури як класу, за Восленським, стала інституціоналізація принципу незмінності класової належності, яка остаточно сформувалася в постсталінський період. Важливим чинником процесу стабілізації класу нових експлуататорів було підпорядкування силових структур, зокрема КДБ, партійному контролю через механізми ЦК (після розправи над Берією), що мінімізувало ризик силового втручання у номенклатурну систему.

Методологічна проблема окреслення меж «нового класу», вперше порушена Мілованом Джиласом у 1957 році. «Важко, а іноді й неможливо точно визначити, хто належить до нового класу. Загалом, це ті, хто користується привілеями та економічними перевагами завдяки монополії на управління державою» [Djilas 1957]. Саме це концептуальне питання стає наріжним каменем у теоретичних розробках Восленського.

Справа в тому, що номенклатура прагнула бути «невидимою» для суспільства, ретельно маскуючись під звичайних людей, під обслуговуючий адміністративний апарат: «...Вони так само приходять на роботу о 9-й ранку, сидять за письмовими столами, телефонують, проводять години на нарадах, не носять форми чи відзнак – як їх виділити? Де межі “нового класу”? Джилас кілька разів ставить це запитання, але так і не дає відповіді. І нелегко її дати. Ми маємо справу не з соціологічною схемою, а із суспільним життям. У реальності межі між прошарками суспільства завжди дещо розмиті через величезне різноманіття окремих випадків. У цих умовах свідоме прагнення класу “управлінців” сховатися в масі службовців робить межі цього класу майже невидимими. Допомагає одна вирішальна обставина: у “нового класу” є потреба – психологічна, а головне, практична – самостійно окреслити свою межу. Клас “управлінців” і його керівники повинні самі точно знати, хто до нього входить. У цьому – об’єктивний сенс номенклатурної системи. Вона оформлює реально сформовану класову державу, відображаючи її в бюрократичних категоріях. Тому вона технічно й почалася зі складання списків, які для солідності назвали хитрому-

дрим латинським терміном “номенклатура”» [Voslensky 1984a]. Заради майже абсолютної влади номенклатура була готова на все, навіть на порівняно скромне фінансове забезпечення (офіційно, звісно). «Завідувач сектором ЦК спокійно ставиться до того, що академік чи видатний письменник має більше грошей і майна, ніж він сам, але ніколи не дозволить, щоб той не виконав його наказу» [Voslensky 1984a].

Інтелектуалів, вихованих на класовій теорії, рефлексії Восленського приголомшували: їм стільки років навіювали міф про побудову безкласового суспільства, точніше, суспільства, де були лише селяни, робітники і вербована із них інтелігенція, що цей ідеологічний штамп сприймався як очевидність. У межах пропагандистської реальності не помічалось, що правляча партія та її «посадовці» виносилися за дужки цієї догми, тоді як насправді саме вони й були тим самим класом експлуататорів, хоч би як вони себе називали.

Зрештою, виявлено історичну закономірність: «Всюди, де було встановлено реальний соціалізм, розвиток відбувався саме таким шляхом: апарат підпільної комуністичної партії виступав як зародок нового панівного класу, перетворювався після приходу до влади на організацію професійних правителів, яка швидко ставала “новим класом”, а в результаті чисток підпільники замінювалися кар’єристами, які приєдналися до партії-переможця» [Voslensky 1984a]. Для марксистсько-ленінської теорії держави це був нестерпний і вбивчий висновок.

В чому вади «номенклатурної» концепції?

Восленський твердить про відсутність подібного правлячого класу на Заході, спираючись здебільшого на поверхові та суб’єктивні спостереження: скромніший побут німецьких чиновників, доступність їхніх телефонних номерів у загальних довідниках та відвідування ними звичайних крамниць нарівні з іншими громадянами.

Схоже, що ці зовнішні відмінності його настільки вразили, що завадили глибшому аналізу. Не знайшовши прямих структурних відповідників радянської номенклатури в демократичних суспільствах, він поспішно дій-

шов висновку про їхню повну відсутність. Функціональні аналоги були проігноровані, а демократичні системи фактично виключені з теорії бюрократичного панування. Восленський не помітив, що подібні механізми соціальної стратифікації та домінування існують і там, хоч і в інших формах. Втім, чи міг він висловити інший погляд, перебуваючи в статусі політичного емігранта в Німеччині? Надмірна ідеалізація західних демократій була природною реакцією інтелектуала, який вирвався з радянської системи, проте це завадило поширенню теорії номенклатури на ширший контекст формування еліт у різних державних системах.

Ця методологічна обмеженість стає особливо помітною в світлі досліджень Збігнева Бжезінського, Ноама Хомського, Семюела Гантінгтона, Девіда Хелда та інших науковців. У їхніх працях розкривається формування корпоративної еліти (яка є повноцінним функціональним аналогом радянської номенклатури), створення консенсусу між політичними, фінансовими, промисловими та медійними світовими елітами задля контролю над ресурсами планети і згортання соціальної сфери (що Хомський називає «Вашингтонським консенсусом»). Вони також висвітлюють перетворення ліберального дискурсу на жорстку ідеологічну систему, звуження плюралізму в публічному просторі та встановлення медійного контролю. Бжезінський, зокрема, передбачив, що перехід від індустріального до технотронного суспільства дозволить еліті дістати безпрецедентні можливості для маніпуляції та контролю над народом [Brzezinski 1970].

Ці дослідження переконливо демонструють недостатність простого протиставлення номенклатури і демократії. Таке протиставлення або нічого не пояснює, або робить це надто поверхово. Зосередившись на описі номенклатурних квартир, автомобілів та спецпайків партійних функціонерів, Восленський випустив з уваги глобальні тенденції.

Імовірно, «ментальний апарат» колишнього номенклатурника просто був неспроможний зафіксувати існування правлячої еліти в західному демократичному суспільстві,

яке бачилося в рожевих кольорах – утіленням егалітарних принципів. Намагаючись порівнювати радянську номенклатуру із західною бюрократією (звісно ж, на користь останньої), він не знайшов між ними точок дотику. Причина цього криється в методологічній хибності самого порівняння: якщо номенклатура була панівним класом, що маскувався під «звичайних чиновників», то західні бюрократи справді були лише посадовцями державного апарату. Наскільки доречно зіставляти замаскований під чиновників правлячий клас зі звичайними чиновниками, замість того, щоб порівнювати між собою різні правлячі класи?

Хоча автор несміливо натякав на «щось подібне в несоціалістичних державах», його «номенклатурне» мислення було налаштоване на аналіз чіткої, ієрархічної структури влади, а не гнучкої, розгалуженої мережі владних інституцій. Він порівнював партійних функціонерів СРСР із державними службовцями Заходу, замість того щоб досліджувати реальні центри концентрації влади. Як у тоталітарних, так і в демократичних системах, влада далеко не завжди зосереджена в інституціях, передбачених конституцією, і ця обставина для Восленського мусила бути очевидною.

До прикладу, порівняльний аналіз ідей Хомського та Восленського виявляє глибоку схожість у розумінні механізмів елітарного домінування, попри їхні різні методологічні підходи та ідеологічні погляди. У «Фабрикації згоди» (1988), яка побачила світ через вісім років після «Номенклатури», Хомський описує американську еліту як мережу взаємопов'язаних панівних кіл: корпорацій, фінансових установ, політичного істеблішменту та медіамагнатів. Вказується на те, що концентрація влади і багатства призводить до значного впливу на політичну систему, де інтереси еліт ставляться вище за інтереси широкої громадськості. Хомський критикує американську демократію, стверджуючи, що вона функціонує в інтересах корпоративної та фінансової еліти, а не в інтересах народу. Він часто використовує терміни «корпоративна демократія» або «демократія для 1%» для опису того, як політики та політичні партії підлаштовуються під інтереси багатих і впливових [Herman,

Chomsky 1988].

Концепція «Номенклатури» демонструє схожий підхід до аналізу системи корпоративного домінування, хоча й описує відмінний механізм її функціонування. Спільним для обох підходів є фокус на виявленні розриву між формальними державними інститутами та фактичними механізмами концентрації влади. Припускаємо, що Восленський, працюючи на Заході в суспільствознавчих інститутах, мав знати про праці Хомського чи Бжезинського, але у перевиданнях «Номенклатури» (виправлених та доповнених 1990 та 1992 роках) не вважав за потрібне на них посилатися і розширювати теоретичний діапазон свого підходу. Показово, що зігноровано також роботи Антоніо Грамші, Гарольда Іннса, Райта Міллса, Сіднея Верби, Стівена Келмана та інших авторів, які досліджували процеси формалізації демократії та зосередження реальної влади в руках вузької еліти, чие панування не залежало від виборчих циклів і процедур. Немає посилань навіть на Макса Вебера. «Номенклатура» постала ніби в теоретичному вакуумі.

Попри ретельний і фаховий опис Восленським процесу трансформації революціонерів у всевладних бюрократів, його аналізові бракує розкриття глибинної історичної та культурної природи номенклатури, її універсального характеру. Спираючись винятково на особистий соціальний досвід, дослідник оминає питання як синхронно наявних аналогів номенклатури, так і її генези, якщо не брати до уваги його дискусійні міркування про «азійський спосіб виробництва» та «феодальну реакцію».

Джилас і Восленський

Як мовилося на початку, Мілована Джиласа, що написав про югославську партократію книгу «Новий клас», згадують як головного натхненника «Номенклатури». На нього, як свого попередника, покликається й сам Восленський, щоправда, зауваживши, що Югославія не є типовою для соціалістичних країн, тож і висновки автора «Нового класу» не завжди можна екстраполювати на СРСР та країни «соцтабору».

Мілован Джилас (1911-1995) – югослав-

ський політичний діяч, письменник і публіцист. Він був одним із ключових діячів комуністичної партії Югославії після Другої світової війни і займав високі посади в уряді країни. Джилас народився в місті Подбішці, Чорногорія, в сім'ї сільського священника. Він вивчав філософію в університеті Белграда і став членом комуністичної партії Югославії у 1932 році. Під час Другої світової війни він брав участь у партизанському русі і став одним із найближчих соратників Йосипа Броза Тіто. Після війни Джилас займав високі посади в уряді Югославії, зокрема, був міністром сільського господарства і віце-прем'єр-міністром. Він був також членом Політбюро комуністичної партії Югославії і займався питаннями ідеології та культури.

У 1954 році Джилас був звільнений з усіх посад і виключений з комуністичної партії через свої критичні статті про радянський вплив на Югославію і необхідність демократизації країни. Він був засуджений до семи років ув'язнення, але звільнений у 1961 році. Після цього Джилас продовжував писати статті і книги, в яких критикував комуністичний режим в Югославії і радянський вплив на країну. Його книги були заборонені в Югославії, але ширилися на Заході. Джилас помер у 1995 році в Белграді. Його книги і статті залишаються важливим джерелом інформації про історію Югославії і комуністичний рух в країні.

Книги «Новий клас» та «Номенклатура» за своїм загальним пафосом і головною ідеєю досить схожі: партійна бюрократія – це новий клас експлуататорів, що маскується під «авангард» робітничого класу. Роботи обох авторів доповнюють одна одну. Якщо Джилас запропонував перший систематичний аналіз нового класу як соціального феномена, то Восленський детально дослідив механізми його функціонування та відтворення, причому скандальності його творові додавало те, що він писав відверті речі про реальних людей, які продовжували працювати на своїх посадах. У нього більше іронії, сарказму, дошкульного кепкування та підкресленого відчуження від того, що описувалося.

Але при детальнішому ознайомленні впадає в око низка значних концептуальних та

«ідеологічних» відмінностей. Джилас визнає, що сам є «продуктом комуністичного світу», він «брав участь у його будівництві», у нього поряд із критикою помітні сліди благоговіння перед Леніним [Djilas 1957]. Він все ще вірить в інший, більш людський, «істинний» комунізм, який називає «демократичним соціалізмом», демонструючи ідеологічну інерцію у своєму мисленні. «Ідеологія вироджувалася, втрачала ті елементи істини, які містилися в ній, у міру того, як зростала матеріальна могутність її прихильників» [Djilas 1957].

Восленський безжальний у своєму викритті системи, він пориває з нею повністю, не маючи жодної ностальгії за якимось «чистим» комунізмом, жодних сентиментів до Леніна і його доктрин. «Правильного» чи «істинного» комунізму в його світогляді просто не існує. Це потворна та лицемірна система, яка не має шансів на майбутнє.

Джилас висуває доволі суперечливі тези: з одного боку, партійна бюрократія (її внутрішній шар) вийшла з пролетаріату, хоча й не має «коренів у житті свого народу» [Djilas 1957]. З другого боку, радянська бюрократія є продовженням бюрократії царського режиму. Попри критику, він бачить у новому класі «об'єктивну закономірність» та інструмент модернізації відсталих суспільств, бо старий монархічний режим був нездатний провести економічне оновлення країни. «Залишаючись абсолютною монархією, Росія не могла би існувати в сучасному світі» [Djilas 1957]. Для Джиласа – промисловий прогрес сам по собі є благом і ця ідея веде його до нездоланного протиріччя. Як примирити це з тим, що «без промисловості новий клас не може зміцнити своє становище і свою владу»? [Djilas 1957]. Схоже, що він не повністю усвідомлює сенс власної тези: розвиток індустрії поза межами вільної ринкової економіки – це не засіб поліпшення життя народу, а засіб посилення тоталітарної диктатури, милітаризації і експансії, проти чого, власне, автор «Нового класу» й виступає.

Восленський рішуче відкидає тезу про пролетарське походження номенклатури. У центрі його критики – спростування усталеного міфу про партію як «авангард проле-

таріату». Він наголошує на парадоксальній ситуації: партія постійно відчувала дефіцит робітничих кадрів, тоді як її керівне ядро формувалося переважно з представників буржуазно-дворянських кіл та заможного селянства. Витоки номенклатури слід шукати в психології «куркулів-мироїдів» з їхньою характерною «мертвою хваткою» та невгамовною жадобою до панування над наймитами. Робітничий характер партії був лише майстерною містифікацією: вона свідомо маскувалася під ліву робітничу силу ще за часів відкритої міжпартійної боротьби, маючи єдину мету – захоплення влади та встановлення власної диктатури.

Восленський так само категорично спростовує думку Джиласа про модернізаційну роль номенклатури. Цей новий експлуаторський клас не має жодних історичних здобутків. Росія демонструвала вражаючу динаміку модернізації ще до 1913 року і могла б успішно продовжувати цей курс без номенклатурного панування. Більше того, інші країни досягли значно вагоміших результатів у модернізації, не маючи подібної системи управління. Надмірний акцент на розвитку важкої промисловості, яким так пишається номенклатура, фактично призвів до занепаду інших галузей та загального економічного дисбалансу. Більшовицька індустріалізація з її милітаристським ухилом була насправді лише інструментом зміцнення влади номенклатури та засобом залякування інших держав, покликаним забезпечити її необмежене панування над народом та ресурсами країни [Voslensky 1984a].

У пошуках витоків та закономірностей появи нового класу автор несподівано звертається до феодалізму, який нібито намагається відродитися в «тілі» тоталітарної номенклатури. Він називає це «реакцією віджилих, але все ще живих феодальних структур». «Чому ми не усвідомлюємо, що тоталітаризм – це прорив феодального минулого в наш час? Тому що багато людей звикло до безперервного повторення, ніби ми живемо в епоху “пізнього капіталізму”, на зміну якому прийде світле майбутнє – соціалізм» [Voslensky 1984a].

І Джилас, і Восленський, викривши панування партійної бюрократії, намагаються

дати їй прийнятне позначення. Перший, хоч і з критичними застереженнями, користується поняттям «тотальний державний капіталізм». Утім, вважає його недостатнім, тому що виявив у новому устрої не лише капіталізм, а й феодалізм, рабовласництво і якусь самобутність, що не редукувалася до жодного з цих компонентів. Другий наполягає на «державно-монополістичному феодалізмі». В обох випадках принципово, що ні влада, ні власність у державі народів не належить.

За оптимістом Джиласом, народ, врешті-решт, переможе нових експлуататорів, як це сталося зі старими. Кінцева доля номенклатури детальніше змодельована у Восленського. Він відзначив старіння партійних вождів і загалом номенклатурних кадрів, тенденцію до щодалі більшої закритості системи, що сигналізувало швидкий кінець цього типу правління. Подолання номенклатури бачилося в два способи: воєнно-революційний та мирний, еволюційний, пов'язаний із лібералізацією режиму та впровадженням ринкової економіки. Віддаючи перевагу другому шляху, автор вважав, що потрібно зробити поштовх до еволюційного перетворення, зробити так, щоб номенклатура, керуючись власними егоїстичними інтересами, обрала мирну трансформацію як «найменше зло».

Восленський впритул наблизився до сучасної теорії «дилеми еліт» Робінсона – Асемоглу, коли правлячі кола, що не бажають втратити владу, привілеї та життя, опиняються на роздоріжжі між вимушено-добровільною демократизацією та застосуванням репресій щодо незгодних [Acemoglu, Robinson 2018]. Висловивши сподівання, що номенклатура зробить правильний вибір, він, тим не менш, застеріг, що крах номенклатурного панування буде тривалим та болісним процесом: «Режими державно-монополістичного феодалізму прагнуть світового панування – це єдиний шлях їхнього самозбереження. Навряд чи можна очікувати спокійної старості державного феодалізму та поступового згасання його до історичного небуття. Згасання буде драматичним, але воно неминуче» [Voslensky 1984a]. Загалом же, наш світ «упевнено, іноді стрибками, часом інколи відступаючи, але

рухається не від свободи до рабства, а від рабства до свободи» [Voslensky 1984a]. Це можна назвати найвним оптимізмом, але 80-ті роки в цілому давали для цього підстави.

Щодо «історичного небуття» прогноз явно не справдився. Восленський мав нагоду побачити, як на початку 1990-х партійна бюрократія вирішила стати реальним приватним власником соціалістичної економіки, а не умовним розпорядником її матеріальних благ, і задля цього, не маючи іншого виходу, тимчасово лібералізувала і демократизувала політичний режим.

Різниця у ступені критичності аналізу відображає різні історичні періоди та особистий досвід. Відчутно, що Джилас, який писав раніше, все ще перебував під впливом соціалістичних ідеалів. Це й не дивно, бо він входив до когорти головних ідеологів Югославії. Період написання «Нового класу» (1957) збігся з апогеєм науково-технічних досягнень соціалістичної системи, включно із запуском першого штучного супутника Землі. Ці успіхи могли створювати ілюзію ефективності мобілізаційної моделі розвитку, навіть у критично налаштованих спостерігачів. Система ще зберігала певний ідеологічний динамізм, що проявилось в процесах десталінізації та спробах реформування «згори».

До моменту публікації «Номенклатури» (1980) відбулася істотна трансформація системи: науково-технічне відставання від Заходу стало очевидним, а ідеократичний характер режиму поступився місцем прагматичному бюрократичному управлінню. Восленський фіксує найважливіший соціологічний феномен: заміщення ідеологічної легітимації владних відносин суто адміністративними механізмами відтворення панування номенклатури. Звідси значно радикальніша критика. Тим не менш, своїми спекуляціями про невмирущий феодалізм він показує, що залежність від марксистських формаційних схем властива навіть радикальним критикам системи. Той самий закид стосується і Джиласа, аналітичний апарат якого теж майже цілковито складається з формацій та подібних категорій.

Відмінності в концептуальних побудовах Джиласа і Восленського багато в чому відо-

бражають об'єктивну еволюцію комуністичної системи: від режиму, що зберігав елементи революційної динаміки та ідеологічної мотивації, до застиглої бюрократичної структури, де головним механізмом самозбереження стало просте відтворення владних відносин через номенклатурні механізми.

Аналізуючи працю Восленського, не можна оминати увагою істотну деталь: попри походження автора, український вимір у його «Номенклатурі» висвітлено вкрай обмежено. Основна згадка про Україну постає лише у площині теоретичних міркувань про становище радянських республік та концепцію «васальної номенклатури», де дослідник обмежується твердженням про загостреність національного питання в українському та білоруському середовищах. У праці також розглянуто особливості залучення українських кадрів до центрального партійного апарату за часів Хрущова та Брежнєва, що супроводжується властивим авторському стилю іронічним змалюванням номенклатурного побуту одного з представників цієї верстви. В теоретичній системі Восленського Україна окреслюється лише як складник загальносоюзного номенклатурного простору. Такий підхід істотно відрізняється від позиції Джиласа, який у своєму «Новому класі» пропонує значно глибше осмислення української дійсності, висвітлюючи її крізь призму приреченості тоталітарних намагань уніфікувати національне розмаїття: «Комуністам не вдалося пробудити народи до нового життя; у цьому сенсі вони національного питання не розв'язали. Що чути нині про українських письменників та політичних діячів? Що сталося з цією розвинутою нацією, що живе на території такого ж розміру, як Франція? Мабуть, можна подумати, що під знеособлювальним гнітом примусу, що тисне згори, залишилася тільки безформна людська маса. Однак, це все ж таки не так. Подібно до того, як все ще жива людська особистість, як ще живі класи, і живі ідеї, так живі ще й народи. Вони борються проти деспотизму; вони зберігають недоторканими свої особливі риси. Їхня свідомість і душа приглушені, але не зламані. Хоч вони й під ярмом, але не здалися. Сила, на якій тримаються

вони нині – це щось більше, ніж старий, так званий «буржуазний» націоналізм; це – незламне бажання бути господарями своєї долі і на шляху свого власного вільного розвитку досягти найтіснішого єднання з усім людством» [Djilas 1957].

Висновки.

Новий клас революціонерів захоплює владу, поводить себе як справжній завойовник, вибудовує себе «над суспільством». «Комуністичний режим, – твердив Джилас, – це щось на зразок постійної громадянської війни між урядом та народом», а комуністична держава – лише «знаряддя примусу» [Djilas 1957]. Партійна номенклатура, незважаючи на її марксистську риторичку, успадковує історичну ксенократично-патерналістичну модель владарювання.

Структура легітимації нового правлячого класу лишається незмінною. Замість апеляції до Промислу Божого, що наділив владою пап, королів, царів і дворян, ми бачимо посилення на секуляризовані метафізичні сутності: закони історичного розвитку, істина, правда, воля народу, свобода, демократія, прогрес, діалектика чи особливий цивілізаційний шлях. Партія монополює керування на підставі запевнень, що лише вона пізнала закони історії, а значить отримала право виступати від їхнього імені, караючи тих, хто їм протриває (звідси метафора – «відправити на смітник історії»). Свобода слова і думки в системі неможлива тому, що партія репрезентує об'єктивну істину, а двох різних істин бути не може. З отождивлення правителів із вигаданими та ілюзорними метафізичними субстанціями впливає практика сакралізації влади і культ володарів, під якими іменами чи титулами вони б не поставали.

Номенклатура виявляє себе як незмінний компонент політичної культури. В її різноманітних історичних втіленнях та трансформаціях простежується сутнісна характеристика державності – особливо коли розглядати останню не крізь призму ідеалізованих концепцій «суспільного договору», породжених європейською філософською думкою XVII – XVIII століть, а як емпіричну реальність.

«Номенклатура» Михайла Восленського

є глибоким дослідженням радянської елітарної верстви, підкріпленим безпосереднім досвідом автора. Відкинувши ідеологічні нашірвання марксистської теорії про природу правлячого класу та відмежувавшись від публіцистичних перебільшень, можна оцінити винятковий характер авторових спостережень – точних, детальних і проникливих. Саме в ретельному описі номенклатурного механізму зсередини, а не в теоретизуванні, – реальний внесок в тему.

У теоретичному сенсі бракує як історичної перспективи, так і порівняльного аналізу з сучасними системами (подібний недолік властивий і праці Джиласа про югославський режим). Радянська номенклатура постає як унікальне явище (абсолютне політичне зло), вирване з історичного контексту. Автор лише побіжно торкається історичних витоків досліджуваного феномена, обмежуючись сумнівними паралелями з феодальними структурами та куркульством. Він також оминає увагою очевидні аналоги номенклатури в західних суспільствах, хоча й натякає, що десь вони таки мають бути. Послідовний та об'єктивний аналіз неминуче привів би до розуміння номенклатури як універсальної властивості етатизму, що набуває різних форм у різних політичних системах, включно із демократичними. Очевидно, що Восленський свідомо обмежив теоретичні обрії своєї студії, уникаючи потенційного конфлікту з новим інтелектуальним середовищем, який надав йому прихисток. Втративши радянське громадянство і розірвавши зв'язки з минулим, він опинився на одному з ключових фронтів «холодної війни», де системний аналіз концентрації влади в руках панівних еліт міг виявитися небажаним.

джуваного феномена, обмежуючись сумнівними паралелями з феодальними структурами та куркульством. Він також оминає увагою очевидні аналоги номенклатури в західних суспільствах, хоча й натякає, що десь вони таки мають бути. Послідовний та об'єктивний аналіз неминуче привів би до розуміння номенклатури як універсальної властивості етатизму, що набуває різних форм у різних політичних системах, включно із демократичними. Очевидно, що Восленський свідомо обмежив теоретичні обрії своєї студії, уникаючи потенційного конфлікту з новим інтелектуальним середовищем, який надав йому прихисток. Втративши радянське громадянство і розірвавши зв'язки з минулим, він опинився на одному з ключових фронтів «холодної війни», де системний аналіз концентрації влади в руках панівних еліт міг виявитися небажаним.

Бібліографічні посилання / References

- Acemoglu, D., Robinson, J.A. (2018). *Economic origins of dictatorship and democracy*. Cambridge.
- Brzezinski, Zb. (1970). *Between Two Ages: America's Role in the Technetronic Era*. New York: Viking Press.
- Djilas, M. (1957). *The new class: An analysis of the Communist system*. Frederick A. Praeger. URL: <https://archive.org/details/TheNewClassMilovanDjilas/page/78/mode/2up>
- Herman, E., Chomsky, N. (1988). *Manufacturing consent: The political economy of the mass media*. Pantheon Books.
- Voslensky, M. (1984). *Nomenklatura: The Soviet ruling class*. Doubleday. URL: <http://surl.li/tsnwecj>
- Voslensky, M. (1984). The ruling and doomed class [Interview]. *Posev*, 11, 28-33.
- Жив'юк, А. (2010). Компарти́йна номенклатура УРСР і західна українська діаспора: ідеологічне протиборство 40-х – 60-х років ХХ ст. *Наукові записки НУ «Острозька академія». Історичні науки*, 15, 121-135. / Zhyviuk, A. (2010). *Kompartiina nomenklatura URSR i zakhidna ukrainska diaspora: ideolohichne protyborstvo 40-kh – 60-kh rokiv XX st.* [Communist Party nomenclature of the Ukrainian SSR and Western Ukrainian diaspora: ideological confrontation of the 40s - 60s of the XX century]. *Naukovi zapysky NU «Ostrozka akademiiia»: Istorychni nauky*, 15, 121-135. (in Ukrainian)
- Киридон, П.В. (2015). Парти́йно-державна номенклатура Української РСР 1945-1964 років: класифікація неопублікованих матеріалів джерельного комплексу. *Історична пам'ять*, 32, 112-119. / Kyrydon, P.V. (2015). *Partiino-derzhavna nomenklatura Ukrainskoi RSR 1945-1964 rokiv: klasyfikatsiia neopublikovanykh materialiv dzherelnoho kompleksu* [Party-state nomenclature of the Ukrainian SSR 1945-1964: classification of unpublished materials of the source complex]. *Istorychna pamiat*, 32, 112-119. (in Ukrainian)
- Колодкін, Б. (2013). Мілован Джилас про долю «нового класу»: соціально-філософський аналіз. *Вісник СевНТУ: Філософія*, 141, 17-20. / Kolodkin, B. (2013). *Milovan Dzhylyas pro doliu «novoho klasu»: sotsialno-filosofskyi analiz* [Milovan Djilas about the fate of the «new class»: socio-philosophical analysis]. *Visnyk SevNTU: Philosophical Series*, 141, 17-20. (in Ukrainian)
- Кузьменко, Ю.В. (2009). Номенклатура – привілейований клас українського радянського суспільства (друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.). *Література та культура Полісся*, 51, 166-181. / Kuzmenko, Yu.V. (2009). *Nomenklatura – pryvileiovannyi klas ukrainskoho radianskoho suspilstva (druha polovyna 80-kh – pochatok 90-kh rr. XX st.)* [Nomenklatura - the privileged class of Ukrainian Soviet society (second half of the 80s-early 90s of the XX)]. *Literatura ta kultura Polissia*, 51, 166-181. (in Ukrainian)